

Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor
Budapest

A humor a kulturális antropológiában♦

Természetesen egy rövid írásban nem lehetséges a kulturális antropológia egész történetét áttekinteni akár csak egyetlen szempontból, (esetünkben a humor szempontjából) sem. Az alábbiak csupán jelzésszerűen utalnak arra, ahogy a humor témája e tudomány elméletében és gyakorlatában megjelenik.

Az egyik alapkérdést a szimbolikus és interpretív antropológiai iskola nemrég elhunyt klasszikusa, Clifford Geertz vetette fel „*Sűrű leírás*” című elméleti és módszertani alapművében. A jelenségek értelmezési lehetőségeinek különbségeit gyakran hangsúlyozó filozófus, Gilbert Ryle nyomán (akitől a cikke címét adó kategória is származik) Geertz a szemhunyorítás jelenségét említi példaként arra, hogy egyetlen mozdulat is hányféle jelentéssel bírhat az emberi kommunikációban. Ryle, illetve Geertz a szemhunyorítás esetében megemlíti a tikkelést (a nem szándékos mozdulatot), a kacsintást, (amely már szándékos és utal valamire), az ál-kacsintást, (amikor megtévesztési szándékkal kelti valaki azt a látszatot, hogy kacsint valakire), a kacsintás paródiáját (amely már olyan utalás, ahol a közlésben az is benne van, hogy közvetlen üzenetként nem kell komolyan venni, s hogy a közlő a bemutatott jelenség fonákját igyekszik kiemelni), s végül a paródia próbáját (amely a technika gyakorlása, az említett közlési szándékok nélkül). Ezek közül az értelmezési lehetőségek közül a kacsintás paródiáját sorolhatjuk egyértelműen a humor kategóriájába, s Geertz állítását a „humor” jelenségkörének egészére kiterjesztve azt mondhatjuk, hogy a kultúraelemző szempontjából a humor a jelenségek *egyik* értelmezési lehetősége; tehát szinte bármely jelenségnek lehet humoros

♦ A JPTE Illyés Gyula Főiskolai Karának szervezésében 2007. szeptember 13–14-én, Szekszárdon zajlott 1. Magyar Interdiszciplináris Humorkonferencián elhangzott előadás szerkesztett változata.

olvasata, ha a jelenség megfigyelője az értelmezési lehetőségek közül ezt az olvasatot választja. Természetesen nem humoros szándékkal létrehozott emberi megnyilvánulásokat is lehet a humor attitűdjével dekódolni és humorosnak szánt közléseket a humor teljes mellőzésével értelmezni; ám mint bármely kommunikációs forma, a humoros kommunikáció is akkor tekinthető a maga funkcionalitása szerint működő kulturális jelenségnek, ha a közlő és a befogadó értelmezésében egyaránt a humoros értelmezés kerül előtérbe.¹

A kulturális antropológia tehát egyrészt felhívja a figyelmet arra, hogy először is mindig tisztázandó, hogy valamit a megfigyelt kulturális közegben humornak értelmezzünk-e vagy sem. Ha ezt eldöntöttük, következhet az a feladat, hogy a humornak az adott kulturális közegben betöltött funkcióit elemezzük, s a kulturális antropológia nagyon sok ilyen elemzéssel gazdagította a társadalom önismeretét. A továbbiakban sorra veszünk néhányat a humornak a társadalom létviszonyaiban, s különösen a mindennapi érintkezésben betöltött funkciói közül, ebben részben a kulturális antropológia egyes klasszikusainak munkáira, részben saját kutatásaink eredményeire támaszkodva.

1 Itt a humoros *kommunikáció* funkcionalitásáról van szó, mert természetesen a humoros reakció teljesen funkcionális lehet akkor is, ha a kommunikációban a közlőnek nincs humoros szándéka (a nevetségessé váló emberek az esetek többségében egyáltalán nem kívánnak nevetségessé válni). Ám a társadalmi élet nagyon fontos része az is -- s a továbbiakban főként erről lesz szó --, amikor a kommunikáció közlő és befogadó kölcsönös megegyezésével a humor mezőjében zajlik, vagy legalábbis a felek egyike efelé az értelmezés felé igyekszik tolni a kommunikációs folyamatot. Ez az esetek nagy részében egyértelmű (a bohóc-produkciók, a kabaré, a viccmesélés stb. szituációi eleve arra épülnek, hogy a lehetséges kulturális mezők – például: szakralitás-ünnepélyesség, hatalomgyakorlás, munkaszituáció, csere stb. – közül a kommunikáció ezúttal a humor mezőjében értelmezendő, s aki nem így dekódolja, az félreérti), előfordul azonban az is, hogy a mező kijelölése nem teljesen magától értetődő: Csehov darbjait például játszották (s játszhatták) már melodrámának is, bohózatnak is, (függetlenül attól, hogy a szerző egyes megjegyzései szerint a közlő szándéka inkább az utóbbi értelmezéssel esett egybe).

1. A humor egyik legősibb funkciója – mint a legtöbb kulturális jelenség – ellentétével együtt értelmezhető. Alapvető emberi szükséglet a *szakralitásba* való (közös) felemelkedés szükséglete. Az ezt szolgáló rítusok megerősítik az emberek közösségét, összekapcsolják azt a természet világrendjével és (a szakrális hatalom révén) fölé helyezik a természet erőinek. A rítusok *megerősítik a rendet*, a világ egységének és belső hierarchiáinak rendjét egyaránt (s ezen keresztül a társadalomban kialakuló hierarchiák rendjét is). Ám a rítusokhoz kezdettől fogva kapcsolódnak humoros elemek is (a mimetikus humor klasszikus műfajai, mint a komédia vagy a szatírxjáték eleve szakrális rítusok keretében jelennek meg); a humor Mary Douglas megfogalmazása szerint *ellenrítus*, a megszokott (és rituálisan is megerősített) rend megfordítása (a szimbolikus és interpretív antropológia Geertz és Douglas mellett harmadik klasszikusa, Victor Turner a humor *státusmegfordító* funkcióját emeli ki), s a humor ebben az értelemben *deszakralizál* is (ahogy azt például Bahtyin² és iskolája³ az úgynevezett „karneváli” rítusok esetében kimutatja). Turner azonban azt is hangsúlyozza, hogy a humor a struktúrával szemben a *communitas* helyezi előtérbe, annak átélését teszi lehetővé egy hierarchizált társadalomban.⁴ (Turner struktúrájának a társadalom tagolt hierarchikus rendszerét, *communitas*nak az e struktúrával szemben mindvégig megőrzött „ős eredeti” közösséget, ennek tudatát és érzetét nevezi; a humor tehát a közösség egységével „írja felül” a hierarchikus tagoltságot; ilyen értelemben tagadja a bemerevült rendet, de ugyanakkor visszaköt egy „magasabb” rendhez, vagyis a maga sajátos módján rend-megerősítő, sőt, közvetve szakralizáló is).⁵

2. A karneváli humorban megfigyelhető a humornak a *horrorral* való sajátos kapcsolata is. A velencei és a riói karnevál tele van haláltánc- és egyéb horror-elemekkel, az angolszász Halloween a halottak napja, a szellemek és egyéb horror-képzetek „támadásának” ideje, s *ugyanakkor* a játékos

2 Lásd Bahtyin (1982)

3 Például Gurevics (1987)

4 A társadalomkritikai humor, a szatíra az egész történelemben ennek a struktúra-kikezdő funkciónak a gyakorlását jelenti.

5 Lásd Turner (2002)

vidámságé is; az említett Bahtyin-iskola pedig a középkor számos megnyilvánulásán mutatja ki a karneválok szimbólumaitól a katedrálisok groteszk szörnyfiguráin át a Bosch vagy az idősebb Brueghel képei által reprezentált egyszerre horrorisztikus és groteszk látomásműfajokig, hogy miképpen fonódnak össze az alvilágképzetek a (népi) humor felszabadult nevetésével. A humor ezekben az esetekben *az ellenséges körülmények megszelídítését* szolgálja, (a „fő ellenségtől”, a haláltól kezdve mindazon erőig, amelyek a kollektív tudatban – és a kollektív tudattalanban – fenyegetőként jelennek meg). A megszelídítés éppen a humor mezőjébe való helyezés eredménye, mert a humor (a közösség egységében rejlő erő⁶ felhasználásával) mindig felülítés, tromf; mint a kacsintás paródiájának példáján láthattuk, *per definitionem* az: nem egyszerűen emberi megnyilvánulás, nem egyszerűen emberi közlés, hanem olyan közlés, amely – egy megítélő, tehát a megítélthez képest felső, bírói pozíciót elfoglaló nézőpont képviselőjeként – *egy elsődleges jelentést egy minősítő (és kritikai, tehát egyúttal le is minősítő) másikkal ír felül.*

3. A karneváli humor, s általában a humor természetesen az *életöröm* kifejezése is; az életöröm az ellenséges körülményeken való (legalább időleges) felülemelkedés (az ideiglenes omnipotencia) élvezete. Az életöröm, az önnön vitális energiák érzete, a vitális energiák önérzete teszi, hogy a humor gyakran fonódik össze az ember elsődleges élvezeteivel, s különösen gyakori kapcsolódása a szexualitáshoz és a kulináris élvezetekhez. (Közintézményekben végzett kutatásaink⁷ során is azt tapasztaltuk, hogy humoros – legalábbis annak szánt – feliratok és képek a legnagyobb arányban vendéglátóipari intézményekben fordulnak elő). Ebben az életöröm kifejeződésén kívül persze további összefüggések is szerepet játszanak.

6 Humor nincs közösség nélkül; a humor – mint erre még visszatérünk – mindig (az egyéneit minősítő) közösség nézőpontját *is* hordozza, aki magában humorizál, az is egy virtuális közösség nevében, illetve egy virtuális közösség közönségét feltételezve teszi.

7 Lásd Kapitány–Kapitány (1989/2) és Kapitány–Kapitány (2006)

4. Az egyik a humor és a *tabu* összefüggése. (Ez talán a szexualitással és a kiválasztással kapcsolatos humor esetében a legnyilvánvalóbb – s itt megint Mary Douglas kedvenc terepén járunk.) A tabunak a *határok kijelölésével* rendkívül fontos szerepe van a társadalom önszabályozásában (még akkor is, ha vannak korok, amelyeket éppen az addig uralkodó tabuk lerombolása jellemez). A humor egyfelől mint „ellenrítus”, és mint a „struktúra” kritikája taburomboló is, másfelől azonban a tabuk magát a humort is szabályozzák, minden társadalomban többé-kevésbé tudható, hogy mivel kapcsolatban *tilos*, mivel kapcsolatban *lehet* és mivel kapcsolatban *kell*⁸ humorizálni. Amivel kapcsolatban tilos humorizálni – s itt persze meg kell különböztetni a hatalmi-bürokratikus tiltást a közösség normái által húzott határoktól – ott a tiltás megerősíti a tabut; de amivel kapcsolatban megengedett a humor általi taburombolás, az esetek nagy részében az sem rombolást, hanem *szelídítést* – a tabu túlságosan merev

8 Természetesen olyan előírás, amely abszolút mértékben előírná a humorizálás kötelességét, egyetlen társadalomban sem lehet jellemző (már csak azért sem, mert önellentmondás: a struktúrát záró-, illetve idézőjelbe tevő humor az abszolút kötelező dolgok strukturális rigiditásának kikezdőjeként maga fordulna az ilyen előírások ellen); mindazonáltal minden társadalomban számos olyan élethelyzet van, amelyben az adott kultúra elvárja a humoros reakciót. (Ilyenek egyrészt a humoros közlések befogadóival szembeni elvárások: a humor eszközeivel kifigurázott áldozatnak „értenie illik a tréfát”, a viccmesélés szituációjában általában is elvárt az „értő” reakció; másrészt bizonyos helyzetekben és viszonyokban – a mi kultúránkban például anyósokról, papucsférjkekről vagy az utóbbi években a „szőke nőkről” szóló társasági szintű társalgás esetén – elvárt a humoros attitűd. Általában akkor a legeggyértelműbbek az ilyen elvárások, amikor az adott kultúra normáit megszegő olyan viselkedést kell megítélni, amely inkább önsorsrontó mint veszélyes a közösségre nézve. Az a beképzelt, s beképzeltségét minduntalan megnyilvánító alak, aki nem veszi észre, hogy a közösség nem igazolja vissza önmagáról alkotott túlságosan hízelgő képét – éppen a közösség normáinak ébrentartása végett –, szinte automatikusan nevetség tárgyává kell váljon. A részegek-kiváltotta cinkos-lenéző mosoly is ebbe a kategóriába tartozik, mindaddig, amíg a közösség nem ítéli veszélyesnek a részegséget. A humor leminősítő szerepére a következő pontban részletesebben is kitérünk.)

érvényesítésével szembeni kritikát – jelent. A nevetés ugyan a szó szoros értelmében is „ölhet” (ahogy az ismert szólás tartja), ám az esetek többségében – éppen mert nem a nyílt ellenségesség, hanem a humor fegyverét használja – inkább a közösség ítélőszéke elé citál, s a tabuk esetében is azt célozza, hogy a közösség ítélete „tegye helyre” – a közösség szempontjából a legmegfelelőbb szintre korlátozza – a tabu érvényességének határait. Mary Douglas a tréfamesterek (tricksterek) kapcsán hangsúlyozza ezek *megtisztító* szerepét, és azt is fontosnak tartja kiemelni, hogy a tréfamesternek – a nyílt lázadóval, a tabuszegővel ellentétben – stabil helye van a struktúrában. A bohócé, az udvari bolondé, a tréfacsinálóé, a mímusé a kultúrák nagy részében elismert társadalmi funkció, s bár szélsőséges despotizmusok e szerepkört is törvényen kívül helyezhetik, a különböző tréfacsinálók „normál állapotban” éppen azt a funkciót töltik be, hogy *a „komoly” kulturális mezőkben a tabuk miatt megtárgyalhatatlan témáknak, problémáknak „legálisan” hangot adjanak*. A humor támad, de – az ön alárendelő gesztusokhoz hasonlóan – azt is jelzi, hogy „támadásomat nem kell megtorolni, hiszen nem kell teljesen komolyan venni”.⁹ A tabumegerősítés és a tabuoldás kettős feladatában a humor éppen azáltal tud jelentős részt vállalni, hogy egy olyan többé-kevésbé elkülönített mezőt foglal el a társadalmi érintkezések területén, amely mezőnek éppen az a sajátossága, hogy *egyfelől kívül kerül a törvények és tabuk nagy részének érvényén, s esetenként akár fölébük is helyezheti magát, másfelől viszont kívül van az éles és nyílt konfliktusok mezején is*, s bár a struktúrák, törvények és tabuk támadásában egy irányban léphet fel a struktúrák, törvények és tabuk ellen éles és nyílt konfliktusokat felvállaló

9 Sőt, a tréfamestert „érdemes olyan személyekkel összevetni, akik átmeneti szertartáson esnek keresztül: gyászolókkal és beavatandókkal. Szimbolikus módon ezek az emberek peremhelyzetben vannak, az egyik világosan meghatározott struktúrából átkerülnek egy másikba. Mindaddig másokra és magukra veszélyesnek tekintik őket, amíg keresztül nem mennek az újrameghatározás szertartásán. (...) A tréfamester azonban nincs veszélynek kitéve. Szilárdan őrzi helyzetét a struktúrában, és a felforgató megjegyzések, amiket e struktúráról elejt, bizonyos értelemben a társadalmi csoport önmagáról kialakított kommentárjait alkotják. Csupán közmegegyezést fejez ki. Biztonságosan, a megengedett határokon belül maradva támad...” (Douglas, 2003, p. 135)

lázádoikkal, önmaga sosem téved az éles és nyílt konfliktusok terepére (ezek többnyire egyáltalán nem humorosak), sőt, többnyire éppen ellenkezőleg, inkább a konfliktusok oldásában, méregtelenítésében tölt be fontos szerepet. „Stabil helye a struktúrában” éppen ennek köszönhető; mintegy *a közösséget – és a kiegyensúlyozott közepet -- képviseli* a két szélsőség, a „struktúra” rigid fenntartóival és a struktúra elleni radikális lázádoikkal szemben.

5. Az eddig sorra vett funkciók elsősorban a társadalomegészhez való viszonyban jellemzik a humor szerepét. De a humor a *személy- (és csoport)közi érintkezésben* is nagyon fontos feladatokat lát el. Kissé fentebb, egy lábjegyzetben utaltunk arra, hogy a humor nagyon sokszor lefokozó, leminősítő hatású. A társadalom a legkülönfélébb szélsőségekkel, a közösség szempontjaival szembekerülő individualitás legkülönfélébb extrémításaival vagy csoportérdekekkel szemben gyakran éppen a humor eszközével jelzi, hogy ezek a szélsőségek illetve részérdek-elkülönülések nem felelnek meg a közösség normáinak, s (anélkül, hogy éles, nyílt konfliktust kezdeményezne az ily módon a közösséggel szembekerült egyének vagy csoportok ellen) a humor *lefokozó, leminősítő* eszközeivel igyekszik arra szorítani ezeket az egyéneket vagy csoportokat, hogy jobban illeszkedjenek az általuk megsértett normákhoz. Ebben a vonatkozásban ismét megfigyelhető a humor ambivalens természete: a humor leértékelhet, megbélyegezhet, s ez különösen kényessé teszi a humor alkalmazását olyan csoportokkal szemben, amelyek a társadalomban strukturálisan is diszkriminált helyzetben vannak; ugyanakkor viszont azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a humor legfeljebb áttételezett, szublimált agresszió, s annak sem a legélesebb formája, s mint ilyen, nem nevezhető az *ellenségesség* megnyilvánulásának. (Sőt, bizonyos értelemben – a humor közösségi jellegének köszönhetően – éppen hogy *az ellenségesség felfüggesztését, visszavételét, de legalábbis békésebb formákba való átterelését is jelenti*. Az ellenség elpusztítására annak vélt félelmetessége, veszélyessége ösztönöz; a nevetségesnek látott ellenség pedig többnyire nem tűnik már sem félelmetesnek sem veszélyesnek.) A strukturális funkcionalista antropológus, A. R. Radcliffe-Brown igen tanulságosan mutatja be a humor e tekintetben játszott ambivalens szerepét (az általa vizsgált törzsi-

nemzetségi rokonsági viszonyokban). Amikor a házasság révén olyan klánok, illetve törzsek között jön létre kapcsolat, amelyek korábban ellenséges, vagy legalábbis idegen viszonyban voltak egymással (jól ismert példája ennek a rómaiak és szabinok viszonya), akkor a létrejött rendszerben össze kell egyeztetni az ellenségesség-idegenség és a házassággal létrejött szövetség követelményeit. Az ebből az ambivalenciából adódó feszültséget a humor segít kezelni; Radcliffe-Brown a humoros ugratás számos példáját írja le a feleség (illetve az anya) rokonságával, tehát az anyai nagybácsikkal, a sógorokkal, anyósokkal kapcsolatban.¹⁰ Ezekben a viszonylatokban még a mi – a törzsi-nemzetségi szervezettől igencsak távolra került – társadalmaink emberei is gyakrabban élnek a humor, az élcelődés, az ugratás különböző formáival, s ezért Radcliffe-Brown állítása, mely szerint a humor ezekben a kapcsolatokban *az összetartozás és az elkülönülés egyszerre-érezeltetésének, s mindkettő fenntartásának finom eszköze, úgy véljük, az általa tanulmányozott társadalmak körén túl is általánosítható.*¹¹

6. A humor éppen ebből a funkcióból adódóan az idegen befogadásának folyamatában egy fajta *mérő* szerepet is betölt. Míg a lefokozó humorizálás gyakran a tréfa tárgyának háta mögött zajlik, s így legfőbb szerepe az ítélkező közösség összetartozásának megerősítésében van, más a helyzet akkor, amikor a (jelenlévő) idegent ugratják; ilyenkor mintegy azt teszteli a befogadó közösség, hogy az idegen *mennyire idegen*, mennyire érti a tréfát, s egyáltalán azt a diskurzust, aminek ismerete a közösséghez tartozás feltétele. A székely humor különösen gyakran él ezzel az eszközzel, amellyel még az azonos nyelvet beszélő „idegen” (az anyaországi, a városi, stb.) számára is jelezhető, hogy nincs teljesen otthon az adott terepen, s ezért nem is tarthat igényt a teljes értékű közösség-tagságra, ha nincsenek

10 Radcliffe-Brown, (2004), 85–105 pp.

11 Radcliffe-Brownnak egyébként az is jelentős hozzájárulása a humor kulturális antropológiai jellemzéséhez, hogy elkülöníti egymástól a humorizálás *reciprok* (közösségerősítő) és *egyenlőtlen* (hierarchiamegerősítő) formáit, hiszen a társadalmi struktúra bonyolult viszonyainak alakulásában egészen eltérő e különböző humorformák szerepe.

birtokában a csavaros megfogalmazások (a helyiek számára egyértelmű) kulcsai. Ez a fajta ugratás¹² kevésbé (legfeljebb a gyermekkorban illetve alacsony státuszú közegekben) van jelen a protestáns angolszász kultúrákban,¹³ illetve a PC által meghatározott diskurzusokban (ez utóbbi a fentebb említett leminősítő humorizálást sem engedi meg), a humor legkülönbözőbb fajtái magától értetődően kultúrafüggőek.

7. A befogadási folyamat következő foka a *bensőséges ugratás*. Ez megint jelentősen különbözik az előzőtől: itt az ugratás feltételezi a kódismeretet, sőt, éppen ezen – a közös jelrendszer használata által teremtett közösség érzésének élvezetén – alapszik. Ezt a fajta humort idegennek tekintett emberekkel szemben általában egyáltalán nem szokás alkalmazni. Jelentős szerepet játszanak ebben a humortípusban a közös utalások, az önirónia és az ugratás tárgyának tekintett „Másikkal” szembeni irónia. A humor e fajtája gyakran épít a személyes és „hivatalos” stílus, az elfogadó és elutasító attitűd, és más ellentétes hatások váltogatására, illetve egyszerre alkalmazására; vagyis feltételezi annak igen alapos ismeretét, hogy a különböző stílusrétegek és attitűdök mikor milyen valóságos üzenetet hordoznak: mikor kell valamit komolyan venni, s mikor jelenti egy látszólagos üzenet éppen önmaga ellenkezőjét. Mint a humor többi típusa esetében, ennek a humorfajtnak is fontos funkciója a *feszültségvezetés*, és a *hatalmi viszonyok* (ebben az esetben az interperszonális hierarchia-viszonyok) *átrendezése vagy éppen megerősítése*. (A dominánsabb helyzetű féllel szemben alkalmazott kritikus humor csökkenti a távolságot, a „lefelé” alkalmazott humorban pedig a humoros elemnek az a feladata, hogy a hierarchiakülönbség feszültségét, irritáló voltát csökkentse.) A bensőséges humor további funkciója, hogy szabályozza az *érzelmi közelséget-távolságot* is (a túl közeli, a személyre túlságosan rátelepedő érzelmi helyzetektől azok gunyoros idézőjelbe tételével segít eltávolodni; a bensőséges helyzetben túlzottan érzett távolságtartást pedig oldja). Ahol a

12 Komlósi László Imre észrevétele.

13 Talán azért, mert ezekben a kultúrákban az individuáletika, és az ebből fakadó jogok alkotják a közösségi etika (és közösségi jogok) alapját, és nem megfordítva.

közvetlen érzelemnyilvánítást az adott kultúra elvárásai erősen korlátozzák (mint a mi kultúránkban gyakori ez a tradicionálisan nevelt férfiak esetében), ott a humor biztosítja azt a terepet, ahol a tabu megszegése nélkül, közvetett módon kerülhet sor az érzelemnyilvánításra.

8. A legbensőségesebb humor természetesen az *otthon*, illetve a legszorosabb emberi kapcsolatokon alapuló közegek humora. Ez igencsak sokféle lehet: fellelhető benne a *szerepjáték* (ez gyakran a családon belüli hierarchiák oldására szolgál, és a társadalomban megfigyelhető státuszmegfordítás kisközösségen belüli megfelelője), az *ugratás* (ez többnyire egyirányú, „fentről lefelé” érvényesül, s így éppen hogy a családon belüli hierarchiák megerősítője) és a *feszültségoldás*. A családon belüli humor gyakran a játék és az ünnep velejárója, a hétköznapiakból való kilépés kísérőjelensége (s a játék esetében gyakran a *kreativitás* megnyilvánulási terepe is – gondoljunk a nyelvi játékokra, pl. szójátékokra; a paródiákra, a játékos-humoros mozgáskombinációkra stb.). A családon belül a humoros megnyilvánulások gyakran a gyerekek produkciói – a felnőtté válás során a korábban sokat bohóckodó kamaszok olykor élesen el is határolódnak e korábbi „bohóságaiktól –, de természetesen a szülők is élnek velük, akár azért, hogy tréfás-önironikus gesztusokkal oldják a hierarchikus viszonyt, akár azért, hogy az egyoldalú ugratással megerősítsék.

9. A humor sok esetben a *bensőséges szféra védelmét is biztosítja* a külvilág behatolása ellen. A humor ezen funkcióját a kulturális antropológusok maguk is megtapasztalták. A huszadik század második felében számos korábban gyűjtött adat értéke megkérdőjeleződött, mivel egyes korábbi terepeken megismételt adatfelvételek során az adatközlők bevallották, hogy a korábban ott munkálkodó antropológusnak *tréfából* mondták ezt vagy azt (vagy azért, mert úgy gondolták, hogy azt akarta hallani, amit végül mondtak neki). Különösen azok az információk váltak kérdésessé, amelyeket az őslakók szexuális szokásairól jegyeztek fel (verbális közlések alapján): a szexualitással kapcsolatos hengegő túlzás, a tabu kiváltotta elhallgatás, a titkolózás vagy az erotikus energiákat mozgósító (és

verbalizáló) tréfálkozás éppúgy jellemző számos kultúrában, mint ahogy mindez a saját kultúránkban is megfigyelhető, s ennek következtében a szexualitásra vonatkozó adatok jelentős része nem vehető szó szerint (mint az adott terepmunkát végző tudós eredeti olvasatában), hanem ilyen túlzásként, leplező körülírásként, vagy tréfaként értelmezendő.¹⁴ Némiképp hasonló ez ahhoz, amikor az Odüsszeiában a hős a küklopsz kérdésére „Senki”-ként nevezi meg magát, lehetetlenné téve ezáltal, hogy a szörnyeteg áthatoljon azon a burkon, amit a név által biztosított védettség jelent.¹⁵ (A kulturális antropológusnak tisztában kell lennie azzal, hogy vizsgálódása óhatatlanul egyfajta agresszió a vizsgált közösség zártságával szemben, s számolnia kell azzal, hogy a közösség ez ellen ahogy tud, védekezik.)

10. Az intimszféra védelme nemcsak a kultúrák közötti érintkezésben, hanem egy-egy *kultúrán belül is* a humor egyik nagyon lényeges funkciója; az egyének többek között éppen ezáltal biztosíthatják, hogy a nyilvánosság ne hatoljon be *a játéknál mélyebben* az intimszférába. A tréfálkozás (s ez kiváltképp áll az intim témákkal való tréfálkozásra) – a nagy társadalmi konfliktustémák fentebb tárgyalt esetéhez hasonlóan – mintegy „semleges” terepre tereli a kommunikációt; a humor mezője ez esetben kívül esik az intimszféra tabuk által biztosított határvédelmének érvényén (tehát a tréfában *lehet* érinteni az intim témákat), ugyanakkor kívül esik a komolyan veendő dolgok körén is (tehát az intimszférába nem tartozó idegent a játék, az imitáció terepére tereli és a kommunikáció során mindvégig ott is tartja,

14 Ez derült ki például Margaret Mead kutatásai kapcsán, de Claude Lévi-Strausszal is előfordult, hogy adatközlői ily módon „megvezették”.

15 Minthogy a néven nevezés a mágikus szemléletben a birtokbavétel lehetőségét nyújtja, a név eltitkolásával a külső ellenséges erők általi birtokbavételt, azok behatolását is el lehet hátrítani, de az Odüsszeiában megjelenő változat ennek az önvédő taktikának egy modernebb, praktikus eredményét is jelzi: akinek a nevét nem ismerik, annak kétségkívül nehezebben akadnak a nyomára. A szexuális adatok – vagy bármely más közölt tény – hasonló átnevezése akadályozza azt, hogy illetéktelenek ily módon behatolhassanak az adott csoport, illetve az azt alkotó egyének intimszférájába.

s ezáltal megakadályozza, hogy az valóban, komolyan is beléphessen¹⁶ az intimszféra területére). Ugyanakkor az intim témákról folytatott diskurzusokban egy ellenkező irányú védelmi mechanizmus is kimutatható. Nemcsak az egyén védi magát a nyilvánosság behatolása ellen: *a közösség is védekezik az ellen az agresszió ellen, amit az egyén intimszférájának védelme szükségképpen jelent a közösséggel szemben.* (A bezárkózás mások kizárása, és ez is egyfajta agresszió.) A tréfálkozás oldja az elzárkózást, és az említett módon a játékoság kevésbé konfliktusos terepére terelve a kommunikációt, a közösség nézőpontjából mintegy „kicsalogatja” az egyént az intimszféra bástyái mögül. Ebben az összefüggésben is fontos megfigyelés Douglas azon megjegyzése, hogy a humor az *obszcenitás ellentéte*: az obszcenitás ugyanis olyan (durva) – verbális vagy vizuális – behatolás az egyén intimszférájába, amely éppen a játékos áttételezést, a köztes szféra pufferhatását nem biztosítja.

11. A humor funkciói közül végül nem hagyható ki a *kreativitás* korábban már említett élvezete sem, amely természetesen nemcsak az otthoni játékos humor velejárója, hanem szinte minden humormegnyilvánulás fontos alkotórésze. A humoros hatás alapját alkotó metaforák, metonímiák és egyéb stilisztikai elemek állandóan új összefüggéseket, asszociációs kapcsolatokat tárnak fel, s hozzájárulnak mind a gondolkodás, mind pedig a nyelv állandó megújulásához, gazdagodásához. Bergson egyenesen a humor lényegének tartja azt, hogy a *mechanikus gondolkodás ellensége*, és Douglas is fontos sajátosságaként emeli ki a *formákkal való játéknak* a humorban (is) megjelenő kreativitását.

Természetesen a humornak több más funkcióját is említhetnénk (s befejezésül néhány lehetséges funkciójára majd még vissza is térünk), azt is hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a humor többé-kevésbé általánosan

16 Annyira sem, amennyire a behatolás a verbális úton lehetséges: ha valamiről nem *komolyan*, szó szerint vehetően beszélünk, akkor *nem arról* beszélünk.

érvényes jellemzői mellett figyelembe kell venni az érvényét korlátozó tényezőket is.

12. Az egyik ilyen tényező a humor korábban már általunk is említett *kultúrafüggősége*.¹⁷ Vannak ugyan olyan humoros megnyilvánulások – főleg a mozgás- és helyzetkomikum területén –, amelyek a legkülönbözőbb kultúrákban egyaránt hatásosak; a jellemkomikum és az azt kifejező mimika azonban már sokkal kultúrafüggőbb (bár persze a mimikának is vannak a világon mindenütt érthető elemei); sőt, vannak vicctípusok is, amelyek többé-kevésbé mindenütt kiváltják a nevetést, de a nyelvi humor alapján mégiscsak kultúrafüggő,¹⁸ nemcsak a nyelvi korlátok, hanem az egyes kultúrák szokásrendszerének – a viccek világát is meghatározó – különbségei miatt is.

13. A másik relativizáló tényező a humor *korfüggősége*. Különböző korok humorfelfogása különböző lehet (ugyanazon a kultúrán belül is). Régi korok tréfáit olvasva nem mindig érti az ember, hogy ebben vagy abban a csattanóban mi mulatságosat láthattak az elődök; ehhez megint az adott korszak világának ismerete szükséges.¹⁹ A mai fiatal generációnak – világtévkutatásunk tanúsága szerint – az előző korokhoz képest úgy tűnik,

17 A szekszárdi humorkonferencia egyik plenáris előadásának (Hidasi Judit) is az volt a tárgya, hogy a humor jellege és befogadása is messzemenően kultúrafüggő (például a távol-keleti népek szemléleti sajátosságai, erkölcsi rendszerük alapvető premisszái eleve ellene hatnak annak, hogy az európai vagy amerikai humor bizonyos elemeit értékeljék; a humor más mozzanatokon keresztül, más jelentőséggel és más arányokban jelentkezik a különböző társadalmakban).

18 Szélsőséges esetben az egyik kultúra tagja nem érti a másik humorát, de azokat az eseteket is érdemes megemlíteni, amelyekben valaki érti ugyan a más kultúrában született humoros megnyilvánulást, de eltérő világa következtében nem tetszik neki igazán. (Sokan például „idétlennek” érzik az angol humort, pedig értékeléséhez csupán „meg kell szokni” azt a szemléletet, amelynek a talaján ez a humortípus kifejlődött. Így van ez minden más kultúra humorával is).

erősebb humorigénye van; ezt több minden magyarázhatja, a humor *hierarchiaoldó* szerepétől, a „*lazaság*” és az *alternativitás* értékeinek kiemelt fontosságától, a humor által nyújtott konfliktusoldáson át – ami egy konfliktusokat nehezebben viselő nemzedék számára mindig fokozottan fontos – az élet abszurditásának és a jövőperspektívák bizonytalanságának érzetéig (mely utóbbi tényező a ma oly divatos fekete humor táplálója). A fiatal nemzedék körében a mindennapi érintkezésekben előtérbe helyezett humor mellett erre a korsajátosságra utal, hogy olyan szerzők tettek szert kultikus népszerűségekre, mint Kurt Vonnegut, Adams, vagy Roald Dahl; olyan filmek, mint a Picasso kalandjai, Mr. Bean, a Gyaloggalopp vagy a Monty Python csoport más filmjei,²⁰ hogy a színházban szinte alig találni olyan előadást, ami ne a (többnyire abszurd) humorra építene,²¹ s hogy a You Tube-on egymást érik a humoros videók; igen nagy arányban kerül az Internet vérkeringésébe különböző abszurd helyzetek bemutatása. (A kor humorában a fekete, illetve abszurd humor, a helyzetkomikum, a szójáték dominál, a politikai viccek aránya – bár persze ilyenek is születnek – a fiatal nemzedék politikai érdeklődésével együtt csökkent.)

19 Ha például azzal a tizenkilencedik századi viccel találkozunk, hogy „Mi a csók? Amikor az emeleti ablakon kopogtatva próbáljuk megtudni, hogy bemehetünk-e a földszinten” – e vicc erotikus utalása érthető ugyan a huszonegyedik században is, de nem tűnik különösen hatásos poénnak (inkább egyszerre kimódoltnak és otrombának). A vicc keletkezése idején, a viktoriánus tiltások korszakában azonban vélhetően sokkal nagyobb volt a tabutörő hatás, s ennek következtében a vicc által fellobbantott és kisütött pszichés energia is (ami a hatásos viccek velejárója).

20 A magyar filmtermésből utalhatunk a kultikussá vált Úristen@menny.hu-ra, Szőke András filmjeire stb.

21 Csak néhány kiragadott példa az utóbbi évadok sikerelőadásai közül: a Leda-ráltak, eltűntem, vagy a Top Dogs a Katona József Színházban, a Feketeország vagy a Niebelung lakópark a Krétakörben, a Picasso kalandjainak színpadi változata a Pesti Színházban, a l’Art pour Laár csoport előadásairól nem is beszélve stb.

14. A humornak sok válfaja létezik: van intellektuális humor és vulgáris humor, városi humor és népi humor; és szinte mindannak, ami a társadalmi létben történik, megvannak a következményei a humor alakulásában is. Említésre méltó jelenség, hogy a fogyasztói társadalom térhódításával megjelent a *tömegcikk-humor*: az előre gyártott jópofaság, a humorosnak szánt gadgetek, a „vicces” feliratok, amelyek mind több helyen kaphatók, speciális kisboltoktól a hipermarketekig. Ez mindenképpen a humor bizonyos funkciózavarának tekinthető, hiszen használóját éppen a kreativitástól, a humor igen lényeges elemétől „kíméli meg”.²² Egy másik érdekes jelenség az intézménykutatásunk²³ során számos közintézményben talált „*bürokrata humor*”. Ez is előre gyártott klisék fénymásolásával terjed, elsősorban olyan közegben, ahol *iroda* jelenti a munkahelyet. (Főleg vezetők, hivatalnokok, tanárok környezetében találoztunk ilyenekkel.) A bürokratahumor egyfelől látszólag renitens jelenség, mert a „jó” hivatali dolgozótól elvárt szorgalommal szemben például a semmittevést, a bürokrácia személytelenségével szemben például az adott egyén „zenialitását” hangsúlyozza (s kétségkívül többek között a többoldalú függelem, a feladatvégzés monotonája és az elszemélytelenedés ellen alkalmazott „mentálhigiénés” technikának tekinthető); másfelől azonban előre gyártott jellege, körlevélszerű terjedési módja nagyon jól beilleszkedik a bürokratikus rendbe, s öniróniája is inkább megerősítése ennek a rendnek, mintsem kritikája.²⁴

Végezetül a humornak még két, különböző kultúrákban és korokban közös sajátosságát emeljük ki.

22 Az igazi humor kreativitást igényel közlőtől és befogadótól; egy vicc továbbadásához is kell kreativitás, hiszen a rosszul (előadói kreativitás nélkül) elmesélt vicc hatástalan marad.

23 Lásd Kapitány–Kapitány (1989/2) és Kapitány–Kapitány (2006)

24 Mintegy azt sugallja: „én, aki nyilvánvalóan szorgalmasan ellátom a feladataimat, megengedhetem magamnak azt, hogy lustaságomon élcelődjek”.

15. Ezúttal nem térhetünk ki részletesebben azokra a vonatkozásokra, amelyekről (a humor funkcióival kapcsolatban) a kulturális antropológia a pszichológiával karöltve tehet megállapításokat. Minden emberi megnyilvánulásnak, a kulturális antropológia által tanulmányozott minden jelenségnek van *pszichológiai síkja*, s ha azt vesszük tekintetbe, hogy a humornak mi az a legfőbb *társadalmi* funkciója, amit az egyén *individuális pszichológiai szükségletként, motivációként* él át, akkor az *erkölcs* szükséglethez jutunk. „Vonzalmaink és választásaink mélyszerkezete” és „Rejtjelek” című, egy motivációelméletet és egy motiváció-elemzési módszert bemutató könyveinkben²⁵ azt igyekeztünk bizonyítani, hogy a humor stiláris eszköze – s annak különféle formái, az abszurd, a groteszk, az irónia, a vicc stb. –, ezen stílus eszköz használata akkor válik személyiségi jellemzővé, amikor valakiben erős erkölcsi motiváció, az erkölcsi magatartás iránti erős belső igény, késztettség fejlődik ki, illetve van jelen. Ez nem jelenti feltétlenül azt, hogy az illető képes erkölcsös magatartásra, csak az igény meglétére utal, ez azonban a humor bármely formája (például a cinikus emberek humora) esetében kimutatható. Minthogy itt erre az összefüggésre csak utalhatunk, a bővebb érvelésre számot tartó olvasó említett könyveinkben juthat hozzá.²⁶

25 Kapitány–Kapitány (1989/1) és Kapitány–Kapitány (1993)

26 Eddig szóba került kutatásainkon kívül még egy területen, a politikai (választási) kampányfilmek elemzése kapcsán találkoztunk a humor különböző megnyilvánulásaival. A választási küzdelmekben a humor egyrészt az ellenfél lejáratásának (lásd: lefokozás, leminősítés) eszköze (bár mindig finomabb formában, mint a negatív kampány más eszközei, például a nyílt gyűlöletkeltés, rágalmazás); más esetekben (építve arra, hogy a humor alapjában a közösség nézőpontját képviseli) a politikusok „emberiesítését” szolgálja; illetve a „civil kontroll” funkcióját igyekszik ellátni (vagy legalább azt sugallni, hogy ez a kontroll jelen van az adott politikai párt kampányában). A „civil kontroll” sajátos területe a plakátfírka (illetve a pasquillus): míg a plakát, a kampányfilm egy-egy politikai párt önbemutatása, a plakátfirkák – s itt most nem a durva, pusztán az ellenfél megalázását, szimbolikus megsemmisítését célzó típusokra gondolunk – a „nép hangjaként”, tehát az említett „civil kontroll” valódi megnyilvánulásaiként hatnak. (Sokszor azok is, bár nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy e firkákat is gyakran egy-egy párt aktivistái, aktív hívei produkálják.) A politikai humor e megnyilvánulásformáiról lásd „Értékválasztás” címmel publikált írásainkat. {Kapitány–Kapitány (1990): *Értékválasztás, (A választási pártműsorok elemzése)*, Bp. Művelődéskutató Intézet; Kapitány–Kapi-

16. A kulturális antropológiának van továbbá egy, az embernek a kozmikus világrendhez való viszonyára rákérdező „filozófiai” síkja is, amely leginkább az *individuum és a világ közti szükségszerű ellentmondás*²⁷ feloldásában láthatja a humor funkcióját (ez az állítás lényegében az eddig felsorolt funkciók közös nevezőjének általánosítása). A humorban egyrészt az az ellentmondás oldódik fel, amely a véges individuum és a végtelen világ között az ember által használt *fogalmaknak* a világ leírására sosem teljesen alkalmas természetéből adódik. E tekintetben, mint Mary Douglas megállapítja: „A bohóc megmutatja a kategóriarendszerek ideiglenes és mesterséges jellegét”.²⁸ Másrészt feloldódhat az az ellentmondás is, amelyet a *tudatosság korlátai* hoznak létre (Freud a humorban a tudattalan felszabadulásának egyik formáját látja,²⁹ s azt is kiemeli, hogy ezáltal az egyénnek a világhoz való viszonyában mindig *pszichés energiák megtakarítása* is történik). S végül fontos szerepe van a humornak az egyén és világrend közti ellentmondás közvetlen feloldásában is. Az ezzel kapcsolatos dialektikát talán a *tragikomikum* értelmezése által lehet a legmegfelelőbben bemutatni. A tragikomikum kétirányú lehet. Amikor a tragikum a komikumban jelenik meg (gondolhatunk például a bohóc alakjában mindig meglévő tragikus mozzanatra), akkor a tragikum

tány (1994): *Értékválasztás – 1994, (A választási kampányműsorok szimbolikus és értéküzenetei)*, Bp. Friedrich Naumann Stiftung–Societas; Kapitány–Kapitány (1998): *Értékválasztás '98, (A választási kampányműsorok szimbolikus és értéküzenetei)*, Bp. Új Mandátum; Kapitány–Kapitány (2003): *Értékválasztás 2002*, Bp. Új Mandátum; Kapitány–Kapitány (2006): *Értékválasztás 2006, (A 2006-os parlamenti választási kampány szimbolikus és értéküzenetei)*, In: Sándor Péter – Vass László – Tolnai Ágnes (szerk). (2007): *Magyarország Politikai Évkönyve 2006-ról (kormányzat, közpolitika, közélet)*, Bp. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhazsnú Alapítvány, (1148–1187 pp)}.

27 Individuum és világ között szükségszerű ellentmondás van, hiszen az öntudattal rendelkező individuum a hozzá képest külső világot bizonyos értelemben vele szemben állónak éli meg, ugyanakkor része ennek a világnak, önmaga véges, míg a világ (amelynek része ő is) végtelen.

28 Douglas, 2003, p. 267.

29 Jung „kollektív tudattalanja” pedig arra utal, hogy a véges egyén a tudattalan mozgósításán keresztül az emberi Nem közösségéhez kap közvetítést, a Nem kozmikus beágyazottsága pedig a világ-egészhez való kapcsolódást is lehetővé teszi.

mintegy *felülírja* a humor individualitását, a világrénddel a humor eszközeivel szembeforduló egyént visszaköti a világréndbe; a tragikus mozzanat jelzi, hogy az individualitás alá van vetve az embernél erősebb törvényeknek. Amikor a komikum jelenik meg a tragikumban, ez éppen fordítva, azt jelzi, hogy az egyén (legalább időlegesen) felül tud kerekedni (az őt tragikus végre kárhóztató) törvényeken is, azáltal, hogy az individuálist emeli ki a törvényszerűből is. A humor a most mondottakból következően *az individuum lázadása a törvények ellen*. De ez is az ellentétével együtt érvényes igazság. A humor ugyanis nemcsak az individuum megnyilvánulásaként értelmezhető, hanem – mint például az intimitás és nyilvánosság viszonyának bemutatásakor láthattuk – egyúttal mindig *a közösség kontrollja és ítélete az individualitás (annak hiányosságai, egyoldalúságai, szükségképpen korlátozottsága) felett*.

Hivatkozások

- BAHTYIN, Mihail (1982): *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*, Bp. Európa
- BERGSON, Henri (1913): *A nevetés*. Bp. Révai
- DOUGLAS, Mary (1966): *Purity and Danger: an Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*, London, Routledge and Kegan Paul
- DOUGLAS, Mary (2003): *Rejtett jelentések*, Bp. Osiris
- FREUD, Siegmund (1982): *A vicc és viszonya a tudattalanhoz*. Esszék, Bp. Gondolat
- GEERTZ, Clifford (1973): *The Interpretation of Cultures*, New York, Basic Books, New York
- GEERTZ, Clifford (1994): *Az értelmezés hatalma*, Bp. Osiris
- GUREVICS, Aron Jakovlevics (1987): *A középkori népi kultúra*, Bp. Gondolat
- KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor (1989/1): *Vonzalmaink és választásaink mélyszerkezete*, Bp. Kossuth

- KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor (1989/2): *Intézménymimika*, Bp. VITA
- KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor (1993): *Rejtjelek*, Bp. Interart-Szoroban
- KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor (2006): *Intézménymimika 2.* Bp. Új Mandátum
- RADCLIFFE-BROWN, Alfred Reginald (2004): *Struktúra és funkció a primitív társadalomban*, Debrecen, Csokonai
- TURNER, Victor (1967): *The Forest of Symbols*, Ithaca N.Y., Cornell Univ. Press
- TURNER, Victor (2002): *A rituális folyamat*, Bp. Osiris